K podobám a rolím letákové publicistiky 16. a 17. století věnované problematice vztahů mezi Turky a křesťany

Jana Hubková

THE FORMS AND ROLES OF 16TH AND 17TH CENTURY PAMPHLET JOURNALISM ON ISSUES SURROUNDING RELATIONS BETWEEN TURKS AND CHRISTIANS

This paper presents the relations between Christian Central Europe and the Islamic world (primarily represented by the Ottoman Empire), based on the testimonies of 16th and 17th century Czech and German pamphlets. A selection of these indicate the specific kinds of subjects, approaches, positions and functions involved in this journalism within the common sphere. For example, they include prints on military conflicts, the standpoints of Protestant theologians on Turkish expansion, extracts from important documents, descriptions of events, forecasts, prints on the conversions of Turks to Christianity and the instrumental usage of the Turkish threat in conflicts between Christian denominations.

KEYWORDS:

early modern age; media; communication; pamphlets; Czech and German language area; Turkish expansion

Leták ve formě jednolistu nebo vícestránkového neperiodického tisku bez pevné vazby[1] ovlivňoval výměnu informací mezi rozsáhlými oblastmi Evropy již od vynálezu knihtisku. Tyto tisky fungovaly jako zpravodajské médium, nástroj ovlivňování a propagandy; byly zbožím a mohly být i uměleckým dílem. Obsahovaly textovou, obrazovou a mnohdy i hudební rovinu výpovědi, komentovaly všechny oblasti života, využívaly širokého spektra literárních žánrů a byly často tištěny v různých jazykových variantách. K tematickým stálicím tohoto média patřila po dlouhou dobu takzvaná „turcica", o čemž svědčí nejen přehledy takto zaměřených evropských tisků 16. století a 17. století,[2] ale i zájem badatelů.[3] Protože není možné v rámci tohoto pří-

1 K definici média a užívání pojmů *leták*, *Flugblatt* a *Flugschrift* Jana HUBKOVÁ, *Fridrich Falcký v zrcadle letákové publicistiky. Letáky jako pramen k vývoji a vnímání české otázky v letech 1619–1632*, Praha 2010, s. 29–33; srov. Johannes SCHWITTALA, *Flugschrift*, Tübingen 1999, s. 1–10.

2 Carl GÖLLNER, *Turcica. Die europäischen Türkendrücke des XVI. Jahrhunderts, 1501–1600 I–III*, Bucureşti — Berlin — Baden-Baden 1961–1978; Radu CONSTANTINESCU (ed.), *Lupta pentru unitate naţională a ţărilor române 1590–1630. Documente externe*, Bucureşti 1981.

3 Tomáš RATAJ, *České země ve stínu půlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z českých zemí*, Praha 2002; Rudolf WOLKAN, *Zu den Türkenliedern des XVI. Jahrhunderts*, in: Jakob Schipper (ed.), Festschrift zum VIII. Allgemeinen deutschen Neuphilologentage, Wien — Leipzig 1898, s. 65–80.

spěvku představit celkový vývoj této početné letákové publicistiky, soustředila jsem se jen na omezený počet tisků, které reprezentují některé charakteristické typy témat, přístupů, postojů a funkcí, které toto médium v sociálním prostoru plnilo. Odkazy na digitálně přístupné jednotliviny by mohly posloužit badatelům, kteří zkoumají problematiku z jiných zorných úhlů.[4]

Pro tiskaře, kteří působili na území Českého království, byl požadavek vícejazyčnosti samozřejmostí. Běžně tiskli česky, německy a latinsky a měli k dispozici také řecké či hebrejské typy. Jejich potencionálním odbytištěm byly nejen obě Lužice a Slezsko s převahou německy mluvících obyvatel, ale i široký prostor německojazyčných oblastí Evropy. Překladatelské aktivity i přeshraniční kontakty objednavatelů, nakladatelů, tiskařů, rytců, knihkupců, zpravodajců a kolportérů přispěly k tomu, že český a německý jazykový prostor tehdy fungoval jako poměrně prostupný komunikační celek.[5] Již na počátku vývoje českého letáku stojí překlad Mikuláše Konáče z Hodiškova, který se týkal dědických smluv mezi Jagellonci a Habsburky.[6] Paralelní české a německé verze vyžadovalo zejména šíření informací, na kterých měl zájem zeměpán či vrchnost, motivací k vydávání jazykových variant byl i námět, jenž zaručoval odbyt. Pokud jde o tematiku střetů s Turky, může sloužit jako příklad česká a německá verze zprávy o vídeňské popravě hraběte Ferdinanda Hardegga (obr. 1, 2) za to, že v patové situaci sjednal o své vůli příměří a vydal Turkům pevnost Ráb.[7]

Oslovení nejširších vrstev recipientů zajišťovalo zejména časté využití formy písně na známou notu, jak o tom svědčí i děkovná píseň zhořeleckého luteránského duchovního Abrahama Richtera, oslavující znovudobytí Rábu Adolfem ze Schwarzenbergu.[8]

V českém i německém jazykovém prostoru byla letáková publicistika úzce spjatá s formou písně.[9] Rýmované texty, zpívané na známé melodie, komentovaly průběh vojenských tažení či konkrétních bitev, oslavovaly vítěze a oplakávaly oběti. Jejich

4 České i německé tisky uvádím v souladu s digitálním Knihopisem (http://db.knihopis.org) i digitálními databázemi německých tisků www.vd16.de (dále VD16) a www.vd17.de (dále VD17) v transliterované podobě. V případě německých tisků odkazuji na plně digitalizované prameny.

5 Mirjam BOHATCOVÁ, *Erasmus, Luther, Melanchton und Calvin in gedruckten tschechischen Übersetzungen aus dem 16. und 17. Jahrhundert*, Gutenberg-Jahrbuch 49, 1974, s. 158–165; TÁŽ, *Wittenberger Flugschriften aus der Zeit der Schmalkaldischen Krieges und die Probleme ihrer tschechischen Ausgaben*, Gutenberg-Jahrbuch 58, 1983, s. 195–214.

6 Johannes CUSPINIAN, *Sgezd Cysarzske welebnosti w Wijdni* […], Praga, Mikuláš Konáč, 1515, Knihopis K01666. Jiří HRUBEŠ, *Publicistika jako prostředek masové informace a propagandy v 16. století*, Strahovská knihovna 9, 1974, s. 67–84, zde s. 76.

7 *Prawdiwé a kratičké Wypsánij celého Práwnijho Ortele / kterýž nad Ferdynandem Hrabětem z Hardeku* […] *wypovědijn byl* […], Litomyšl, Andreas Graudenc 1595, Knihopis K16802; *Zeitung aus Wien / den 17. Junij / Anno M.D.XCV. Wie Graff Ferdinand von Hardeck* […] *zum Tod verurtheilet*, Leipzig 1595, VD16 ZV 22411.

8 Abraham RICHTER, *Schoen New geistlich Lidlein: Darinnen wir Gott den Herren dancken/ das er den Christenheit die werde vnd edle* […], Görlitz, Hans Rambau d. J., 1598, VD16 ZV 24078.

9 Rolf Wilhelm BREDNICH, *Die Liedpublizistik im Flugblatt des 15. bis 17. Jahrhunderts I–II*, Baden-Baden 1974–1975, 2 svazky; Josef V. SCHEYBAL, *Senzace pěti staletí v kramářské písni*, Hradec Králové 1990.

Prawdiwé a kratičké Wypsá-
ný celého Práwnýho Ortele/ktervž nad Fer-
dynandem Hrabětem z Hardeku/ Neywyššým někdy Genera-
lem na Rábu/zč. A nad Mikuláſſem perlínem de Forli, Neywyššýmu ně-
kdy Warrýtem a Pannistrem též w Rábu/wypowěděn byl/a kterak oba-
dwa cžtce na hrdlách zcreſtáni býti měli/Ale pocom ſtrze Gehomilosti Cý-
ſařſkė/Páná nás wſſech neymilostiwěgſſý/miloſtiwau Reſolucý a na-
prawenú/Patnáctého Dne Měſýce Cžerwna/Léta tohoto
1595. w Měſte Wídni ſwá ſkončenú wzali.

obr. 1: *Prawdiwé a kratičké Wypsánij celého Práwnijho Ortele...*, Litomyšl, Andreas Graudenc, 1595. Česká verze zprávy o popravě hraběte Ferdinanda z Hardeku. Roudnická Lobkovická knihovna, sign. III Ib 12/24. Publikoval též Pravoslav KNEIDL, *Česká lidová grafika v ilustracích novin, letáků a písniček*, Praha 1983, s. 205, poř. č.152.

autorům většinou tolik nešlo o věrnost přenášené informace, ale o splnění očekávání a potřeb recipienta. Zachování ustálených textových schémat i spojení s melodií velmi přispívalo k upevnění negativního obrazu protivníka. K nejstarším českým dokladům písní s tureckou tematikou patří i tři písně o smrti krále Ludvíka u Moháče.[10] Průběž-

10 *O Nesstiastne Bitwie a Poraažce Vhruo od Národu Tureckeho včiňenee A o Smrti welmi smutnee a žalostiwee slawne pameti* [!] *Krále Ludwíka* [...], V Starém Městě Pražském, Mikuláš Konáč z Hodiškova, 1526, Knihopis K01156. Čeněk ZÍBRT — Zdeněk NEJEDLÝ, *Dvě písně o bitvě u Moháče 1526*, Časopis českého musea 79, 1905, s. 372–374; František DVORSKÝ (ed.), *Truchlivá píseň o zahynutí Ludvíka, krále českého*, Časopis českého musea 38, 1864, s. 389–392; J. SCHEYBAL, *Senzace*, s. 93–97, 344.

Zeitung aus Wien / den 17. Junij /
Anno M. D. XCV.
Wie Graff Ferdinand
von Hardeck / geweſener Oberſter zu Raab /
wegen auffgebung derſelben Veſtung / Beneben Co-
nell Perlin / Oberſter vber die Welſchen Kriegsleut / zu W.en
für der Keyſerlichen Burgk / in offenem beſeſſenem
Kriegs Recht zum Tod verurtheilet / vnd
darauff gerechtfertigt wor-
den iſt.
Hierbey auch andere Zeitung zu eſehen.
Gedruckt zu Leipzig.

OBR. 2: *Zeitung aus Wien / den 17. Junij / Anno M.D.XCV. Wie Graff Ferdinand von Hardeck /... zum Tod verurtheilet*, Leipzig 1595. Německá verze zprávy o popravě hraběte Ferdinanda z Hardeku. ULB Sachsen-Anhalt, Halle, sign. XG-DR 1595.

hem bitvy a kritikou taktiky křesťanského vojska se zabývá píseň *Léta páně tisícího pětistého šestmecítmého*, píseň *Ach křesťané znamenajte* se soustřeďuje na motiv porážky jako božího trestu a *Truchlivá píseň o zahynutí Ludvíka* se posléze zaměřuje na kritiku stoupenců Zdeňka Lva z Rožmitálu.[11] Zatímco v centru pozornosti českých autorů je král Ludvík, německé písně o bitvě u Moháče líčí situaci spíše očima jeho manželky Marie, vykládají jeho osud jako zástupnou smrt za hříchy křesťanů a budí soucit s osudem mladé vdovy. Jejich hluboce lidský pohled přispěl k identifikaci čtenáře s Mariiným údělem a k oblibě písní v prostoru od Uher po severní Německo.[12]

11 Edice a zhodnocení obsahu všech tří písní z hlediska dobového kontextu Lenka BOBKOVÁ, *Výběr z dokumentů k českým dějinám v období feudalismu I. Léta 1526–1546*, Ústí nad Labem 1982, s. 5–6.

12 *Zwey schöne lieder / ein geistlichs vñ ein weltlichs / von der Künigin von Hungern*, Nürnberg, Georg Wächter, 1528, VD16 Z 701. Viz András F. BALOGH, *Die deutssprachigen Ungarnflugschriften vom Anfang des 16. Jahrhunderts*, in: Týž (ed.), Eine Unterredung gegen die Türken, Budapest 2003, www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/ABalogh1.pdf [náhled 8. 10. 2014].

V kontextu této publicistiky lze chápat i útěšné spisy, které Marii věnovali Martin Luther[13] či Erasmus Rotterdamský.[14]

Vedle písní však na stránkách letáků vycházely také přetisky plných znění i výtahů důležitých dokumentů, dopisů, nót, dobrozdání či prozaická líčení důležitých událostí. Některé texty se vztahují již k situaci kolem bitvy u Moháče. Patří k nim i leták, jenž obsahuje list tureckého vládce všem křesťanským stavům římské říše a dopis krále Ludvíka Jagellonského císařskému místodržiteli ohledně pomoci proti Turkům.[15] Mnohé tisky obsahují ještě rozsáhlejší kumulaci zpráv a dokumentů o dění před bitvou i po ní.[16] Do doby po bitvě u Moháče nás vrací i relace Petra Sterna z Labachu o průběhu obléhání Budína a Vídně, tištěná v Norimberku roku 1530.[17] O pět let později doprovázela vlna letákové publicistiky křížovou výpravu Karla V. na severoafrické pobřeží, jež vyvrcholila dobytím Tunisu. Císař chtěl omezit moc Osmanské říše ve Středomoří, patrně však šlo o náhradní cíl, který mu umožnil, aby se prezentoval jako křesťanský hrdina v situaci, kdy bylo vyloučeno útočit na Konstantinopol či Jeruzalém. K oslavě Karla V. tehdy přispěla řada letákových textů, představy Evropanů o islámském světě však daleko více ovlivnila díla vědců a malířů, kteří tuto výpravu doprovázeli a dokumentovali.[18]

V téže době se za významného přispění letákových polemik prosazovaly také myšlenky reformace. K problematice tureckého ohrožení zaujal postoj i Martin Luther,[19] a to již ve dvou spisech, jež vyšly roku 1529. Ve starším z nich, dokončeném ještě před obléháním Vídně a nazvaném *Vom Kriege wider die Türcken*,[20] byl „Turek" představen jako trestající boží nástroj i jako služebník ďábla, který rozvrací trojí boží uspořádání — víru v Krista, světskou moc a manželství. Vedle papeže byl jedním ze dvou Antikristů, kteří mají před koncem světa soužit křesťanstvo. Legitimní obranu proti němu zosobňují dvě postavy — Christianus (Kristus) a „Keyser Karolus" (císař Karel V.) — které symbolizují duchovní a světský boj. Zatímco Christianus vede zápas pokáním a modlitbou, císaři jako bohem pověřené vrchnosti náleží odpovědnost za světskou válku. Nevede ji však jako hlava křesťanstva a do konfliktu by se měl vojensky zapojit teprve tehdy, až započne svůj vítězný boj Kristus. Radikálněji působí

13 Martin LUTHER, *Vier tröstliche Psalmen an die Königyn zu Hunger*, Wittenberg, Hans Barth, 1526, VD16 L 6968.

14 Erasmus ROTTERDAMSKÝ, *Vidua christiana*, Basileae, Hieronymus Frobenius, 1529.

15 *Die Abschrifft ausz dem Original / so der Türck* […], Augsburg 1526, VD16 T 2197.

16 *Neue zeytung. Die Schlacht des Turckischen Keysers mit Ludouico etwan Koenig zu Vngern geschehen am tag Johannis entheuptung.1526. Jtem des Tuercken feyndtsbrieff/ Koenig Ludouico zugesandt vor der schlacht. Jtem eyn kleglicher Sendbrieff so die Vngern dem Koenig jn Polen zugeschickt/ nach der schlacht. Jtem etzlich naw getzeyten aus Polen. New zeytung vom Babst zu Rome*, Leipzig 1526, VD16 ZV 11476.

17 Peter STERN VON LABACH, *Warhafftige handlung Wie vnd welchermassen der Türck die stat Offen vnd Wien belegert*, Nürnberg 1530, VD16 S 8928.

18 Georg J. KUGLER, *Der Kriegszug gegen Tunis im Jahre 1535*, in: Sabine Haag — Katja Schmitz von Ledebur (edd.), Kaiser Karl V. erobert Tunis. Dokumentation eines Kriegszuges in Kartons und Tapisserien, Wien 3013, s. 19–30.

19 Johannes EHMANN, *Luther Türken und Islam: Eine Untersuchung zum Türken und Islambild Luthers (1515–1546)*, Gütersloh 2008.

20 Martin LUTHER, *Vom kriege widder die Türcken*, Wittenberg, Hans Weiss, 1529, VD16 L 7044.

o něco pozdější spis *Heerpredigt wider die Türcken*.[21] I zde spojuje Luther své teze o dvou Antikristech s biblickými texty o čase konce. Při rozboru světské dimenze problému vyzývá obyvatelstvo, aby nelitovalo ani osobní ani finanční účasti na válce, neboť by Turek v případě vítězství nikoho nešetřil. Zároveň se obrací ke křesťanským zajatcům a posiluje je ve víře, aby byli schopni odmítnout konverzi k islámu. Spis se dočkal i českého překladu.[22] V obou pracích však najdeme i stopy respektu k jinověrcům, například k tomu, že se stoupenci islámu k sobě navzájem dobře chovají a muslimské duchovenstvo se jedná příkladněji než katolický klérus.[23] Později reformátor vyjádřil názor, že boj proti Turkům již nemá smysl, neboť se křesťané ze svých chyb nepoučili a mohou se spoléhat pouze na sílu modlitby. Letákové tisky se staly médiem, které přenášelo četné prosby za odvrácení tureckého nebezpečí, včetně té, kterou koncipoval sám Luther.[24] Stejným způsobem se šířily také instrukce, jak si mají duchovní i laikové počínat, kdyby Turek vpadl do země. Tato doporučení mívala i svou rýmovanou podobu, kterou se mohli zpaměti naučit i ti, kteří neuměli číst.[25] V českém prostředí jim odpovídalo například tištěné stanovisko Jednoty bratrské, opakovaně vydávané mezi lety 1530–1595 spolu s vhodnými písněmi, modlitbami a úryvky z Písma.[26]

Ve druhé polovině 16. století se v luteránských kruzích názor o identitě papeže a Turka jako dvojjediného vtělení Antikrista velmi rozšířil. Jeden z hlavních propagátorů tohoto pojetí byl Andreas Musculus z Frankfurtu nad Odrou, jenž ve svém pojednání o učení a víře obou Antikristů srovnal katolické a muslimské články víry.[27] Již osm let po prvním vydání byl tento dogmatický spis dostupný i v českém jazyce. Řada autorů letákových spisů řešila nebezpečí turecké expanze v eschatologickém kontextu a zároveň publikovala krátkodobé či dlouhodobé prognózy o tom, kam až nepřítel pronikne. Příklad rozdílných přístupů představují následující tři autoři. Thomas Sigrid[28] zakládá svou úvahu o tom, zda „Turek" bude ten „čtvrtý a poslední monarcha", na výkladu biblických textů, zejména Danielova proroctví o čtyřech říších (Dan. 8). Astronom a matematik David Herlitzius[29] pracuje ve svém proroctví o zkáze turecké říše s teoriemi o vlivu konjunkcí, komet a nov na světové dění a Johann Plaustrarius zakládá svou prognózu na proroctví Johanna Lichtenbergera. To spočívá ve výkladu čtyř ob-

21 TÝŽ, *Eine Heerpredigt widder den Türcken*, Wittenberg, Nickel Schirlentz, 1529, VD16 L 4914.

22 TÝŽ, *Kázanij Wogenske z Rżečy Niemecke do Czeske przeloženo od Zygmunda Zygy* […], s. l. 1544, Knihopis K05111.

23 Siegfried RAEDER, *Luther und die Türken*, in: Albrecht Beutel (ed.), Luther Handbuch, Tübingen 2005, s. 224–331, 229–230.

24 Martin LUTHER, *Vermahnunge zum Gebet widder den Türcken*, Augsburg 1541, VD16 L 6934.

25 Johann BRENTZ, *Wie sich Prediger und Leyen halten sollen / so der Turck das deutsche land vberfallen würde* […], Wittenberg, Georg Rhau, 1531, VD16 B 7985.

26 *Zprawa a naučenj Křesťanům wěrným gakby se w těchto časých nebezpečných při spasenj Božjm řjditi, zprawowati, a w něm růsti měli*, Kralice 1595, Knihopis K17321.

27 Andreas MUSCULUS, *Beider Antichrist* […] *einstimmig und gleichförmig Leer, Glauben und Religion* […], Frankfurt an der Oder, Johann Eichorn, 1557, VD16 M 7122.

28 Thomas SIGFRID, *Ob der Türcke noch der vierdte und letzte Monarcha wird* […], Frankfurt an der Oder — Frankfurt am Main 1597, VD16 S 6412.

29 David HERLITZIUS, *Erster vnd andre Theil / der Astronomischen Schreiben* […] *Von deß Jtzigen Türckischen Reichs Vntergang*, Lich — Frankfurt am Main 1597, VD16 H 2307.

razů z takzvaných „norimberských figur“. Poslední z nich, která znázorňuje napůl suchý a napůl olistěný strom, prý naznačuje rozdělení moci na konci dnů mezi Fridricha Falckého a tureckého sultána, kteří mají ovšem oba vládnout ve jménu Ježíše Krista.[30] V souvislosti s eschatologickými výklady se v mnoha spisech vrací téma sjednocení křesťanů, židů a Turků před koncem světa, které je výrazem touhy po naplnění biblického obrazu jednoho stáda a jednoho pastýře. Podobné naděje vyjadřuje i Komenského český překlad rozsáhlého proroctví Kryštofa Kottera, které obsahuje řadu vizí o obratu pozornosti Nejvyššího k východním končinám i v dobovém kontextu ne zcela obvyklý postulát, že křesťan „ani pohanům ubližovati nemá, nebo to jest ohavnost před Bohem.“ Text pak vrcholí popisem snu o obrácení tureckého vládce.[31]

Touha po „jednom pastýři a jednom stádu“ byla živá i roku 1686, kdy vyšel pozoruhodný ilustrovaný jednolist (obr. 3).[32] Pod rytinou představující rozhovor čtyř mužů s pozadím orientálního města se nachází rozsáhlý text se zprávou z Káhiry z 31. ledna 1687. Anonymní autor referuje o činnosti proroka z židovské rodiny jménem Schaphti Zephi, který hovoří s židy, křesťany a mohamedány, mluví jazyky všech národů a to, co učí, také dokazuje zázraky. Sytí hladové, léčí slepé, vrací řeč němým a doprovází jej mnoho lidí z různých národů a náboženství. Zdarma pomáhá všem nemocným bez rozdílu víry a těm, které uzdraví, říká, že by za tuto milost měli děkovat pouze Bohu. Židům říká, že byl Bohem povolán, aby shromáždil zbloudilý a roztroušený izraelský národ a mluví s nimi o Kristu, který je podle něho pravý Mesiáš, jenž zemřel za všechny Adamovy děti, byl třetí den vzkříšen, vzat do nebe a posazen po pravici všemohoucího Otce. Při disputaci s některými „mohamedánskými doktory“ prý Zephi řekl, že Mohamed žil a zemřel jako řada jiných vládců, avšak říše Všemohoucího není z tohoto světa. Kristus byl jako první vzkříšen ze smrti a znovu se zjeví, aby všechny děti Adamovy vzkřísil a dovedl do ráje. Prorok je vyzýval k pokání, neboť se prý Bůh na turecký národ velmi hněvá. O křesťanech říkal, že toho hodně vědí, ale vyzýval je k tomu, aby dávali pozor na své jednání a nedávali jiným příčinu ke klopýtání. Autor tisku doufá, že Bůh chce skrze tohoto muže obrátit židy a nevěřící a shromáždit všechny do jednoho stáda.

Stálý zájem čtenářů si uchovávaly zejména informace o reáliích islámských zemí, zejména osmanské říše. Na stránkách letákových spisů nacházíme zejména výtahy z prací, jejichž autoři uváděli popisy zemí a měst, charakteristiky jednotlivých vládců v časové posloupnosti, podávali výklad víry, zvyků a odívání a odvolávali se na svědectví křesťanských zajatců. K setrvale oblíbeným zdrojům, brzy dostupným i v národních jazycích, patřil jak spis dominikána Georgia de Hungaria *De moribus, conditionibus et nequitia Turcorum*,[33] tak z něho vycházející traktát Erasma Rotterdamského

30 Johann PLAUSTRARIUS, *Einfaltige vnd grundtliche außlegung vber vier alte Figuren*, s. l. 1621. Vyobrazení jednolistu, překlad i edice textu J. HUBKOVÁ, *Fridrich Falcký*, s. 754, 373–374, 953–955.

31 *Tamtéž*, s. 394–401; *Widění a Zgewení Krystoffa Kottera / Sauseda a Girchářе Sprotawského* […], (Lešno), tiskař BV, 1628/29, s. 187, 188. Sen na poslední nepaginované straně tisku.

32 *Eigentliche und warhaffte Vorstellung eines neuen Propheten der in Alcair / für die Christen, Türcken und Juden aufgestanden*, s. l. 1587, VD17 23:244798Z.

33 Georgius de HUNGARIA, *De Moribus, conditionibus et nequitia Turcorum*, Rom, Georg Herolt, 1481; německý překlad prvního vydání s předmluvou obsahující historickou i jazyko-

Eigentliche und warhaffte Vorstellung eines neuen Propheten der in Alcair/ für die Christen/ Türcken und Juden aufgestanden; Wie auch eine umständige Bewisheit deß abgestürtzten Lügen-Propheten Mahomets.

obr. 3: *Eigentliche und warhaffte Vorstellung eines neuen Propheten*, s. l. 1587. Jednolist s novinou o působení káhirského proroka mezi židy, muslimy a křesťany. HAB Wolfenbüttel, Einbl. Xb FM 79.

Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo.[34] Rozdíly mezi jejich různě pojatými zpracováními či extrakty i kombinace jejich textových zkratek a charakteristických vyobrazení dokládají optiku doby a zájmy vydavatele. Výtah z Erasmových rad v kombinaci s dalšími zdroji nabídl již roku 1531 ilustrovaný německý letákový spis, jenž vyšel ve Frankfurtu.[35] Podobné zpracování zvolil jiný editor o třicet let později (obr. 4).[36]

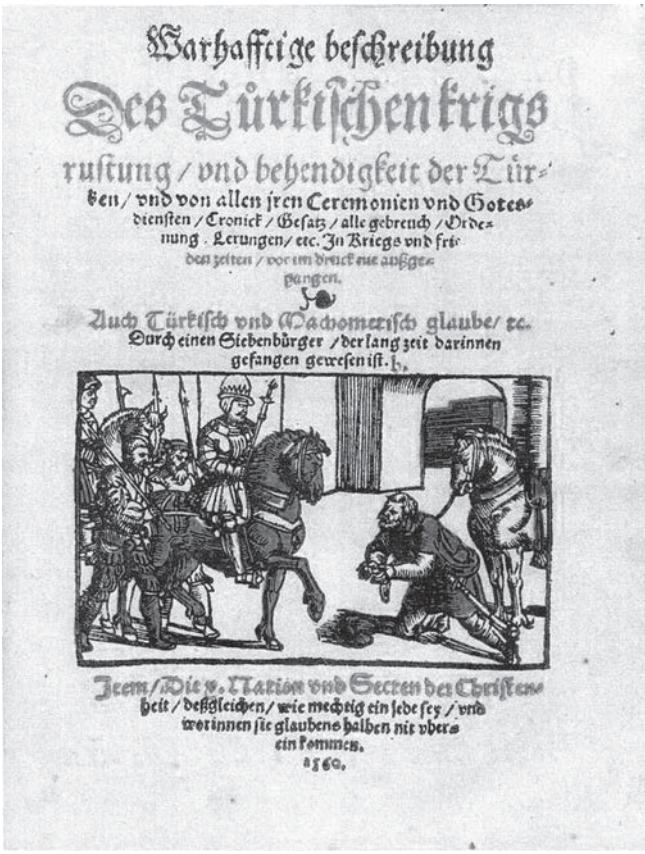
Jedno z novějších vydání (1688) aktualizovalo popis tureckých reálií výkladem o řeči, zařazením slovníčku nejpotřebnějších tureckých výrazů a didaktickým roz-

vou analýzu včetně filiace latinských a německých tisků a rukopisů Reinhard KLOCKOW (ed.), *Georgius de Hungaria. Traktat über die Sitten, die Lebensverhältnisse und die Arglist der Türcken*, Köln — Weimar — Wien 1993.

34 Desiderius Erasmus ROTERODAMUS, *Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo*, Basileae, in officina Frobeniana, 1530, VD16 E 3650.

35 *Ausz Rathschläge Herren Erasmi von Rotterdam / die Türcken zu bekrigen / Der vrsprung vnnd alle geschichten der* […], Frankfurt am Main 1531, VD16 E 3653.

36 *Warhafftige beschreibung Des Türkischen Krigs rustung* […] *Durch einen Siebenburger der lang zeit darinnen gefangen gewesen ist*, s. l. 1560, VD16 W 214.

Warhafftige beschreibung
Des Türkischen krigs
rustung / vnd behendigkeit der Tür-
cken / vnd von allen jren Ceremonien vnd Gotes-
diensten / Cronick / Gesatz / alle gebrench / Orde-
nung . Lerungen / etc. Jn Kriegs vnd frie-
den zeiten / vor im druck nie außge-
gangen.
Auch Türkisch vnd Machometisch glaube / etc.
Durch einen Siebenbürger / der lang zeit darinnen
gefangen gewesen ist. b.
Item / Die v. Nation vnd Secten der Christen-
heit / deßgleichen / wie mechtig ein jede sey / vnd
worinnen sie glaubens halben nit vber-
ein kommen.
1560.

OBR. 4: *Warhafftige beschreibung Des Türkischen Krigs rustung…*, s. l. 1560. Letákový spis se zkratkami starších zdrojů. SBB Berlin, sign. 1 an: Um 896.

hovorem Turka a křesťana, jenž přímo vyzýval k separátnímu vytištění.[37] Představy současníků značně ovlivnila i druhotně využívaná jednotlivá vyobrazení z těchto tisků.

Paralelu k letákům, které se týkaly více či méně nucených přestupů křesťanů k islámu, tvoří tisky, popisující obrácení muslimů ke křesťanství. K účelům propagandy byly zvlášť vhodné konverze významnějších osobností. Mezi ně patřil i Mamet Celebi, nejstarší syn tuniského krále, jehož jezuité pokřtili v květnu 1646 v Palermu. Tištěn byl také dopis jeho otce.[38] Osudu tohoto konvertity se týká i spis, který vydalo o dvacet let později císařské jezuitské gymnázium v Innsbrucku, když tamější studenti sehráli

37 Wilhelm BURCHARDS, *Eines in die 19. Jahr von Türcken gefangen gewesenen Sachsen auffs neu eröffnete Türckey* […], Magdeburg, Müller, 1688, VD17 23:260585Y, výklad o řeči a dialog kapitoly XXXV–XXXVII (digitalizát s. 58–63).

38 *Umbständtlicher Bericht Von Bekehrung zum Christlichen Glauben Deß Mamet Celebi*, VD17 12:114161G; *Vätterliches Schreiben / Ohgim, Königs zu Tunisi in Africa / An seinen Sohn Mahomet. An jetzt nach empfangnem Tauff Philippus genant*, München, Straub, 1647, VD17 12:110448W.

Spaniſcher Türck/
Oder
Wahrer Bericht/ der grauſamen vnerhörten Spanniſchen vnd mehr als Türckiſchen Mordthaten/ welche in dem Königreich Böheimb/ hin vnd wider/ durch den Conde di Buquoi/ vnd Graf Tampier/ an Mann vnd Weib/ auch vnſchuldigen Kindern vnd Schwangern Frauen/ auff vielerley Mörderiſche vnd vnmenſchliche art vnd weiſe geübt vnd gebraucht werden/ darauß dann deß Königreichs Böheimb erbärmlicher zuſtandt/ genugſam zuerkennen iſt.
Erſtlich Gedruckt zu Prag/ bey Lorentz Emmerich/ Im Jahr 1619.

obr. 5: *Spanischer Türck*, Prag, Lorentz Emmerich, 1619. Zpráva o krutém jednání císařských vojáků s obyvateli Českého království. ULB Sachsen-Anhalt, Halle, sign. 78 M 375, Kapsel (9).

příběh tohoto obrácení v rámci školního představení.[39] Z protestantského prostředí pochází zpráva o křtu tří Turků, které přivezl Heinrich Rudolf von Fasoldt z tureckého tažení na Bělehrad, v luteránském kostele v Erfurtu (1690). Šlo o Ravis, vdovu po padlém veliteli janičářů, jejího sotva tříletého synka Omera a osmnáctiletého mladíka Solimana. Tisk obsahuje pronesené kázání, informace o křtěncích, podrobný popis obřadu a příležitostné verše.[40] Na takzvané „turecké křty" pamatovaly i obecnější příručky pro duchovní. Jednu z nich, zaměřenou spíše na obecná pravidla, vydal slezský luteránský farář M. Georg Gottlob Pietzschmann ze Siegersdorfu na Kvise v Lipsku roku 1698.[41]

„Turek — nepřítel křesťanstva" sloužil ovšem v letákových polemikách mezi národy, konfesemi, zájmovými skupinami i jednotlivci také jako zbraň a nástroj pro diskreditaci protivníka. Rivalitu mezi českou a uherskou šlechtou zachycuje i jedna z českých písní

39 *Mamet Celebi Amat Dai Tunii Regis Filius natu Maximus Ad Veram Christi Fidem Conversus*, Ynßprugg 1669, VD17 12:137689C.

40 Christoph KLESCHEN, *Christianorum Pikroglykytes*, Erffurdt, Johann Kaspar Birckner, 1690, VD17 3:002572D.

41 Georg Gottlob PIETZSCHMANN, *Der Tauff-Redner*, Leipzig 1698, VD17 14:683321W.

o bitvě u Moháče, v níž je uherské velení obviňováno z podílu na porážce a z nedostatečné péče o mladého krále.[42] Jako „španělský Turek" je v titulu německého letáku s propagandou českých stavů (obr. 5) označován císařský katolický vojevůdce a žoldnéř.[43]

K diskreditaci Fridricha Falckého slouží císařským publicistům fiktivní rozhovor krále-vyhnance s cikánkou, která mu z ruky vyčte všechna jeho provinění, především však to, že „přivolával do země Turka". Na královo upozornění, že by o tom neměla mluvit tak nahlas, cikánka opáčí, že „jeho bratranec Maxmilián to stejně všechno dávno ví".[44] Anonymní autor pamfletu *New Bohemische Venus*, který je parafrází písně Jacoba Regnarta *Venus, du und dein Kind*, staví Fridrichovi před oči jeho statečného předka falckraběte Filipa, jenž přispěl k záchraně Vídně, obležené vojsky sultána Sulejmana. Autor Fridrichovi vytýká, že nyní boří to, co jeho předek stavěl, a spojuje se s Turkem.[45] Tyto zmínky narážejí na diplomatické vztahy mezi česko-falckou reprezentací a tureckým sultanátem, jejichž projevem byla i návštěva tureckého poselstva v létě 1620 v Praze, během níž působil Václav Budovec jako průvodce a tlumočník. Turecký vyslanec Chiaus Mehemet byl tehdy přijat Fridrichem Falckým a při té příležitosti mohla vzniknout i jeho gratulační báseň na počest krále, jež byla přeložena do italštiny a němčiny a je zastoupena v edici letákových textů Rudolfa Wolkana.[46]

Jako nástroj vzájemných polemik mezi křesťanskými konfesemi sloužilo i vyhledávání spojitosti mezi islámem a učením konkurenčního vyznání. Oblíbeným terčem byli zejména kalvinisté. Takzvaný „Bavorský otčenáš", zpolitizovaná parafráze základní modlitby křesťanů, je na jednom z katolických letáků doplněna posměšnou „kalvínskou muzikou", v níž je uvedeno i poznávací znamení kalvinistů: „Nepomůže-li nám Bůh a zástup svatých, pomůže Turek, pohan, Tatar a Belzebub".[47] Nejinak tomu bylo v Saském kurfiřtství, monokonfesní baště luteránské víry. Protikalvinistická stanoviska formulovali zejména drážďanští dvorní kazatelé. I k jejich polemickému arzenálu patřilo srovnávání kalvinistů s Turky. Tvrzení, že kalvínská víra je rodnou sestrou mohamedánské, se pokoušel dokazovat již Polycarp Leyser, později využil podobnou argumentaci k rehabilitaci procísařské politiky kurfiřta Jana Jiřího Matthias Hoë. V letákovém spisu, který koncipoval v létě 1620, kdy se snažil svým souvěrcům zabránit v pomoci Fridrichovi Falckému a českým stavům, zdůvodňoval,

42 Jde o druhou píseň z Konáčova tisku *Léta Páně tisícího pětistého šestmecítmého* (viz pozn. 10).

43 *Spanischer Türck / Oder Wahrer Bericht / der grausamen unerhörten Spannischen und mehr als Türckischen Mordthaten / welche in dem Königreich Böheimb* […] *durch den Conde di Bucauoi / und Graf Tampier* […] *geübt und gebraucht werden* […], Prag, Lorentz Emmerich, 1619, VD17 3:676591N.

44 Monogramista M. S. T., *Grindliche Weis(sag)ung*, s. l. (1621), J. HUBKOVÁ, *Fridrich Falcký*, č. 191, s. 840.

45 Rudolf WOLKAN, *Deutsche Lieder auf den Winterkönig*, Prag 1898, s. 126–131, Nro. 177, sloky 3–5, 14–16.

46 *Carmen zue Ehren Kön. M: Jn Böheim, von Jungst alhie gewesenen Türgg. Gesanten Secretario gemacht* […], s. l. 1620. R. WOLKAN, *Deutsche Lieder*, s. 56–58, Nro. 44 (cod. 108, V Fol. 261 Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv).

47 *Das Bayerische Vatter unser* […] *sampt angehengter Caluinischen Music*, s. l. 1621: „Hilfft uns nicht Gott und den Christen Vorschub, helff Türck, helff Heyd, helff Tarter, helff Beeltzebub." R. WOLKAN, *Deutsche Lieder*, s. 286–290, Nro. 174, citát s. 290.

proč příslušník augšpurské konfese nepozvedne ruku k obraně ohavného kalvínství, které se falešně zve evangelickým, ale ve skutečnosti je příbuzné s tureckou vírou tak, že se „korán a Heidelberský katechismus jen nepodstatně liší."[48] V této souvislosti se obvykle připomínal poměr islámu a kalvinismu k užívání obrazů. Proto není divu, že téma opět ožilo i v souvislosti s pražskou kalvinistickou očistou chrámu sv. Víta. Luteránskou reakci na tuto událost reprezentuje také tištěné kázání Matthea Rotarea,[49] jenž neopomenul poukázat na analogie mezi počínáním kalvinistů a chováním Turků, kteří po dobytí Cařihradu odstranili z chrámu Boží Moudrosti křesťanskou výzdobu. Kalvinisté jsou podle autora předvojem dědičného nepřítele křesťanstva — Turka — a připravují mu cestu k ovládnutí Evropy.

Stejné zbraně využila i katolicko-luteránská polemika šedesátých let 17. století, která souvisela s další vlnou obav před tureckým nebezpečím. Problematiku obrany proti Turkům měl řešit i říšský sněm, jenž začal na počátku roku 1663 v Řezně. Brzy nato vyvolaly rozruch spisy slezského právníka, lékaře, básníka a mystika Johanna Schefflera, který přestoupil o deset let dříve (1653) od luteránství ke katolické víře a přijal jméno Angelus Silesius. Po tiskové obhajobě své konverze se zapojil do rekatolizačních aktivit ve Slezsku a uveřejnil 55 ostře formulovaných polemických spisů. Hned v prvním z nich[50] se věnoval příčině vojenských neúspěchů v boji proti Turkům a jeho tvrdé formulace mu vynesly obžalobu z „rušení míru". Ohrožení křesťanské Evropy tureckým nebezpečím prohlašoval za boží trest za luterské kacířství a tvrdil, že luteráni jsou příčinou toho, že Turek ovládl Uhry a Sedmihradsko. Na jeho spis reagovala řada luteránských autorů, průběh polemiky mezi Silesiem a lipským profesorem biblistiky a hebrejštiny Johannem Adamem Schertzerem například komentuje spis, jenž má 142 stran.[51] Kratší odpovědí na Scheffflerovy urážky luteránů a obviňování z kolaborace s Turkem je píseň *Die Lutherische Warheit* o osmatřiceti čtyřveršových slokách,[52] která oplácí stejnou mincí. Také její autor si posloužil známými argumenty o identitě papeže a Turka jako dvojjediného vtělení Antikrista.

Součástí této publicistické vlny je také Komenského leták *Letzte Posaun Uber Deutschland*, kterým autor oslovil říšský sněm v Řezně, zahájený na počátku roku 1663. Tento německy psaný text, určený konkrétní politické instituci, vyšel v několika vydáních

48 Matthias HOË VON HOËNEGG, *Xenium Calvino Turcicum Pro Rebellibus Bohemis* [...], s. l. 1621, VD17 14:007592P, citát s. 8; srov. Johannes GEBAUER, *Die Publicistik über den Böhmischen Aufstand von 1618*, Halle 1892, s. 95–101.

49 Matthaeus ROTAREUS, *Ein Predigt in welchen der New Türckischen Calvinisten Deformation, welche sy in der Pragerischen Schloßkirchen angerichtet haben*, Leipzig, Abraham Lamberg a Kaspar Kloseman st., 1620.

50 [Angelus SILESIUS], *Johannis Schefflers* [...] *Türkenschrift Von den Ursachen der Türkischen überziehung/ Und der zerthretung deß, Volkes Gottes* [...], Neiß 1664, VD17 1:077827V.

51 *D. Johann Adam Schertzers / Der H. Schrifft und Ebreischen Sprache Professoris* [...], Neiß, Ignaz Konstantin Schubart, 1668, VD17 1:077832P.

52 Monogramista I. K. A. F., *Die Lutherische Warheit / Auff die schändliche Verläumdung Des D. Johannis Schäfflers: daß die Lutherischen Ursach wären/ daß der Türcke Ungarn und Siebenbürgen überziehe* [...], s. l. (1664), VD17 3:636978M.

v letech 1663 a 1664.[53] Komenský koncipoval jeho strukturu za situace, kdy po vestfálském míru zůstala řada nevyřešených problémů a rostlo ohrožení křesťanské Evropy tureckou expanzí. Vyšel z analogie mezi ohrožením křesťanů v Evropě Turky a útokem krále Nebukadnesara na starozákonní Judské království. Obě dějinné situace hodnotil jako boží reakci na hříchy a nevděčnost starověkého i současného božího lidu a trest za pokrytectví a duchovní nevěru, ovlivňující všechny společenské vrstvy i všechny sféry církevního i světského života. Tyrani — Nebukadnesar nebo Turek — jsou nástrojem v boží ruce, jenž má vést k pokání a nápravě. Komenský formuluje působivou diagnózu stavu společnosti a používá i varovné pasáže z prací Martina Luthera a Filipa Melanchtona. Vyzývá „německé křesťany", aby ostrým slovem božího slova oddělili to nejcennější od toho bezcenného, vážili si božích darů, zejména knihtisku a Lutherova překladu bible do němčiny a projevili to zkvalitněním křesťanské praxe. Za zvlášť negativní jev označuje Komenský vleklé konflikty mezi křesťanskými konfesemi. Naléhavou potřebu rychlého řešení zdůvodňuje blížící se eschatologickou kulminací dějin. Ústředním bodem textu je analýza hlavního sněmovního dokumentu — císařské propozice. Autor kritizuje zejména pořadí tří hlavních úkolů sněmu: 1. zajištění rychlé pomoci proti Turkovi, 2. znovunastolení staré německé důvěry a 3. projednání problémů, které vestfálský mír nevyřešil. Toto pořadí považuje za tak „užitečné", jako když „někdo nezapřahá koně před vůz, ale za vůz". Nejdříve je třeba obnovit, posílit a zajistit náboženský a světský mír ve všech konfesích a stavech, aby se nikdo nemusel obávat žádné formy útisku. Teprve nastolení takového míru může vytvořit pevný základ pro obnovu ztracené vzájemné důvěry a účinnou obranu proti vnějšímu nepříteli. Setrvání na původním pořadí úkolů mělo podle Komenského vést k neúspěchu. Jednání se pak skutečně dostala do patové situace, která dala impuls k transformaci říšského sněmu na nepřetržitě jednající instituci, na jejíž půdě se vyslanci evropských států setkávali do roku 1806. Komenského poselství mluvilo k současníkům naléhavou řečí a oslovilo i ty, kteří měli věroučné výhrady k jeho názorům, ale považovali jeho myšlenky za užitečný nástroj k probuzení obyvatel říše ze škodlivé letargie. Právě tím zdůvodnil své počínání jeden ortodoxní luterán, jenž o dvacet let později tento spis znovu vydal.[54] Načasování

53 Jan Amos KOMENSKÝ, *Letzte Posaun Uber Deutschlandt / Die in Verdamliche Sicherheit versunckene Welt vom Sünden-schlaff auffzuwecken* […], Amsterdam, Anthonio de Roy, 1663, VD17 12:103862V. Komentovaná edice Stanislav KRÁLÍK — Amedeo MOLNÁR (edd.), *Letzte Posaun über Deutschland*, in: Johannis Amos Comenii Opera omnia 13, Praha 1974, s. 95–154. Nejúplnější soupis nejstarších vydání Ulrich SCHÄFER, *Zur Bibliographie des Johann Amos Comenius. I. Desiderata der Comenius-Bibliographie 1870–1999. II. Die Ausgaben der Schrift „Letzte Posaun über Deutschland"*, in: Comenius Jahrbuch, Band 13–15/2005–2007, s. 173–198. K tisku též Werner KORTHAASE, *Comenius' Letzte Posaun über Deutschland*, in: Werner Korthaase — Sigurd Hauff — Andreas Fritsch (edd.) Comenius und der Weltfriede. Comenius and World Peace, Berlin 2005, s. 457–466.

54 M. B. F. (ed.), *Letzte (Türcken) Posaun über Deutschlandt/ Die in verdammliche Sicherheit versunckene Welt vom Sünden-Schlaff auffzuwecken/ und dadurch entweder der jetzt auffs neu herbey weltzenden Sündfluth zu entgehen* […], s. l. 1683, VD17 547:712061F. Srov. U. SCHÄFER, *Zur Bibliographie*, s. 197–198, vydání 8a, 8b. K mylnému ztotožnění monogramisty M. B. F. s Friedrichem Brecklingem Jana HUBKOVÁ, *Komenského letákový spis „Letzte Posaun über Deutschland"*, in: Studia Comeniana et historica 2013, č. 89–90, s. 92–109, zde s. 107, pozn. 39.

této edice pochopitelně souviselo s opětovným vyhrocením vztahů s Osmanskou říší, které vedlo k druhému obléhání Vídně. Také tyto události letákové texty odrážejí.[55]

Výše uvedené tematické okruhy českých a německých letákových spisů 16. a 17. století upozornily jen na některé aspekty tvorby virtuálního obrazu politického, kulturního i náboženského prostředí islámského světa. Jejich autoři se převážně orientovali na jevy, které bezprostředně zasahovaly do života jejich čtenářů. O Orientu, tureckých reáliích či islámu přinášeli zlomkovité informace, včetně vědomě i bezděčně neadekvátních interpretací. Jejich texty tak spíše vypovídají o dobových představách křesťanské společnosti. K utvrzení negativního kolektivního obrazu Turka/muslima přispěly především letáky doprovázející tureckou vojenskou expanzi, stanoviska křesťanských teologů a využívání tureckého ohrožení ve vzájemném boji křesťanských konfesí. Potenciál zvrátit pohled čtenáře od kolektivního odsudku nepřítele a jinověrce k vnímání individuality jednotlivců v sobě měly spíše letáky referující o pozitivnějších stránkách orientální každodennosti. Schematická hodnocení nepřítele však narušovaly i některé podněty vycházející z náboženské sféry. Výklad turecké expanze jako božího trestu za hříchy křesťanů někdy vedl k užitečné sebereflexi a kritickému hodnocení rozbrojů mezi křesťanskými konfesemi (Komenského *Letzte Posaun*). Vedlejším produktem letáků o konverzích muslimů ke křesťanství byl i obrat pozornosti k vnímání individuality. Eschatologické představy o obrácení židů i pohanů a vize jednoho stáda a jednoho pastýře umožnily jiný pohled na jinověrce a později se projevily v určitém typu misijních aktivit s nadstandardním respektem k lidem jiné víry, rasy či barvy pleti (misie pietistů, hraběte Zinzendorfa či Moravských bratří).

RÉSUMÉ:

The authors of the kind of printed pamphlets under review provided selected information on conditions in the Orient, particularly in the Ottoman Empire, and their writings reflect the ideas and attitudes prevailing within European Christian society at that time. Pamphlets on military confrontations and campaigns, often enhanced with songs, standpoints of Christian theologians and discreditation of competing Christian denominations and inconvenient individuals accused of collaboration with the Turks helped to confirm the negative image of the Turk or Muslim in the reader's mind. However, the potential to turn the reader's gaze from collective condemnation of the heterodox adversaries to a perception of them as individuals is implicit in pamphlets referring to the positive aspects of everyday life in the Orient and pamphlets with an eschatological element (advocating the conversion of Jews and Muslims before the end of the world). This viewpoint allowed the heterodox to be seen as autonomous beings and subsequently manifested itself e.g. in a certain type of missionary activity with exceptional respect for the heterodox people of other races and colours as individuals (e.g. Pietists, Count Zinzendorf and the Moravian Brethren).

Mgr. Jana Hubková, Ph.D., se zabývá historií a společenskými funkcemi raně novověkých tištěných médií. Působí jako historička v Muzeu města Ústí nad Labem a spolupracuje na řadě výzkumných či vzdělávacích záměrů českých i zahraničních institucí (hubkova@muzeumusti.cz).

55 Bertrand MICHAEL BUCHMANN, *Türkenlieder zu den Türkenkriegen und besonders zur zweiten Wiener Türkenbelagerung*, Wien — Köln — Graz 1983.